

**НЕОФІЦІЙНІ АНТРОПОНІМИ XII СТ. :
ДОБРЫНЯ ДОЛГЫИ, ИВАНКО СТЕПАНОВИЧЬ,
МАТЪИ ШИБУТОВИЧЬ**

Стаття присвячена з'ясуванню функціонально-семантичних особливостей неофіційних антропонімів *Добрыня Долгыи*, *Матъи Шибутовичь*, *Иванко Степановичь*, реконструкції референтних зв'язків, денотативних ознак. Доведено, що названі особи є представниками ростовського (а не суздальського) боярства другої половини XII ст.; заперечено припущення про польське походження імені *Шибутовичь*; виявлено причини появи в літописних джерелах XV–XVI ст. усічених форм *Шибутовъ*, *Бутовъ*, заміни форми *Матъи* на *Матѡѡи*. Аналіз проведено на матеріалі східнослов'янських писемних пам'яток XI–XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, літопис, неофіційний антропонім, семантика, Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матъи Шибутовичь.

Неофіційна антропонімія Східної Славії XI–XIII ст. нерідко опиняється поза лінгвістичним аналізом, незважаючи на те, що внутрішня форма особових імен завжди привертала увагу мовознавців, істориків, літературознавців. З певних причин «внутрішня форма слова здебільшого розглядається як суто мовне явище, без орієнтації на його багатопланову природу, в якій органічно перетинаються соціально-психологічний, когнітивно-гносеологічний, етнокультурний та інші аспекти»¹; водночас урахування екстралінгвальних чинників відіграє важливу роль під час дослідження семантики неофіційних антропонімів, ужитих у давніх писемних пам'ятках. У структурі мовної картини світу Східної Славії раннього Середньовіччя неофіційні антропонімі іменування моделюють специфічний сектор, реконструкція якого потребує залучення даних історії та археології. Переважна більшість виявлених у східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. неофіційних іменувань належить особам некняжого роду, а інформація про них у текстах є надто скупою або, у кращому випадку, спорадично розпорошеною. Спробуємо виявити функціональне призначення та мотиваційну основу вжитих у літописах антропонімів *Добрыня Долгыи*, *Иванко Степановичь*, *Матъи Шибутовичь*, реконструювати референтні зв'язки, денотативні та конотативні компоненти змісту.

У статтях 1177 р. Радзивілівського літопису і Суздальського літопису за Лаврентіївським списком в одному контексті згадуються три особи — Добрыня Долгий, Иванко Степанович, Матей Шибутович: «Мстислав <...> слушаает *Добрыни Долгаго, Матъя Шибутович(а)* и иных злых ч(е)л(овѣ)къ» (*1177,

¹ Манакін В. М. Внутрішня форма слова в аспектах зіставного мовознавства // Мовознавство.— 2014.— № 5.— С. 36.

ЛР², арк. 222 зв.), «Мстисл(а)в же не послуша рѣчи Всеволода стрыѣа своего хотяща ъму добра. но слушашеть Добрыны Долгаго. Матѣя Шибутовича» (*1177, ЛС-1, арк. 129), «И Добрыню Долгаго ту убиша, и Иванка Степанович(а)» (*1177, ЛР, арк. 223), «Добрыну Долгаго ту оубиша. и Иванка Степановича» (*1177, ЛС-1, арк. 129).

Перший у списку — *Добрыня Долгыи*. У Радзивіллівському літописі зафіксовано варіант *Добрыня*, у Літописці Переяславля Суздальського (вар. П.; друга половина XV ст.) та Суздальському літописі за Лаврентіївським списком — *Добрына*: «И Добрыню (вар. П.: *Добрыну*) Долгаго ту убиша» (*1177, ЛР, арк. 223), «Мстисл(а)в <...> слушашеть *Добрыны* Долгаго» (*1177, ЛС-1, арк. 129), «*Добрыну* Долгаго ту оубиша» (*1177, ЛС-1, арк. 129). Під іменем *Добрыня* (*Добрына*) в Радзивіллівському, Лаврентіївському, Іпатіївському літописах фігурують поважні персони — бояри, князь, архієпископ: *Добрыня* (*Добрына*) — дядько кн. Володимира Святославича; *Добрыня* Ядрѣйкович — новгородський архієпископ; *Добрыня* Рагуїлович — новгородський воевода; *Добрыня* — київський боярин (ЛР, с. 168; ЛЛ-1, с. 546; ЛІ-3, с. XIV); *Добрыня* (*Добрына*) *Долгыи*.

Досліджуючи антропонімію пам'яток писемності Білозір'я (новгородські та ростово-суздальські землі) XIV–XV ст., О. М. Іванова виявила установлені дериваційні зв'язки між двоосновними та одноосновними іменами із суфіксами *-ыня*, *-ило*, *-ата*, встановила, що ім'я *Добрыня* являє собою модифікат імені-комполита — *Доброгость*, *Доброжир*, *Доброслав*³. Основою міг виступати також композит *Добромир*⁴. Подібні двоосновні імена «первісно були марковані як княжі (родові), як імена осіб вищого суспільного стану»⁵, є архаїчними, «виникали в результаті адаптації антропонімів грецького походження в діалектах давньоруської мови»⁶. Усе це підводить до думки про те, що *Добрыня Долгыи* походив зі знатного, заможного роду, а його хрестильним іменем було одне з імен-комполитів — *Доброгость*, *Доброжир*, *Доброслав*, *Добромир*. Форма *Добрыня* містить денотативні компоненти етнокультурного плану — 'християнин', 'особа знатного роду', 'особа з новгородських, ростовських або суздальських земель', 'скоріше за все, не князь'.

Поряд з позитивно конотованим іменем *Добрыня* літописець ужив прізвисько *Долгыи* — неофіційний антропонім, відапелятивне іменування, яке виокремлює носія за зовнішньою ознакою. Корінь *-дъл(г)-* зводиться до псл. **dylgъ(jь)*, семантика континуантів якого (ЕССЯ, V, 208–209) розвивається навколо двох центрів — «протяжність у часі» та «протяжність у просторі». Наявні в пам'ятках XI–XIII ст. лексеми з коренем *-дълг-* (*дълго*, *дълговременьныи*, *дългодоушьнь*, *дългодьниє*, *дългоживьць*, *дълголѣтьныи*, *дългороукии*, *дългословие*, *дългость*, *дългота*, *дълготърпие*, *дълготърпѣивыи*, *дълготърпѣльнь*, *дълготърпѣниє*, *дълготърпѣти*, *дългъ*, *дългыи* — СДРЯ XI–XIV, III, 118–123) в основному специфіковані на вираженні

² Список скорочень див. у кінці статті.

³ Іванова Е. Н. Имена собственные Белозерского края конца XIV–XV вв. как источник сведений об этнической истории региона (на материале монастырской деловой письменности). — <http://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-2007/428.html>.

⁴ Кюришнова И. А. Двоосновные антропонимы в ономастиконе памятников XV–XVII вв. // Науч. диалог. — 2017. — № 2. — С. 57–74.

⁵ Там же. — С. 58.

⁶ Іванова Е. Н. Знач. праця.

семантики «протяжність у часі», тоді як значення, пов'язані з просторовими характеристиками об'єкта, перебувають у тіні. У другій половині XII ст. семантику «протяжність у просторі» виражали субстантив *дългота*, перше вживання якого зі значенням «довжина» датоване *986 р. (СДРЯ XI–XIV, III, 120), спорадичні використання наявні в Ізборнику 1073 р. і Мінеях 1096 р. (ЭССЯ, V, 208), та ад'єктив *дългыи*, засвідчений під *1177 р. у складі власного імені *Добрыня Долгыи*. Зі значенням «довгий, не короткий (про бороду, сопілку тощо)» слово *дългыи* зрідка трапляється в перекладних пам'ятках XIII–XIV ст. (СДРЯ XI–XIV, III, 121–123).

Давньоруське *высокии* в начерках зовнішності виконує функцію допоміжного мовного засобу уславлення знатних осіб — вел. кн. Володимира, св. кн. Бориса, київського кн. Романа Ростиславича («кназь Володимѣрь. возрастомъ бѣ *высокъ*. плечима великъ лицемъ красень» — *1289, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 304; «Гломъ бяше красень, *высокъ*» — сп. XII–XIII, СБГ, 302; «к(ъ)н(а)зь Романъ бѣ возрастомъ *высокъ*. плечима великъ. лицемъ красень» — *1180, ЛК, ЛИ-3, арк. 217). На відміну від нього означення *дългыи* з'являється в Пандектах Никона Черногорця 1296 р. в уживанні щодо нечистої сили, містичної людиноподібної істоти, а в його семантичній структурі активізується сема 'який вселяє в людину жах': «видѣ *долга* нѣкого. *высока*. и страшна *стогаща*. и досажюща до *облакъ*», «ооному же *долгому* *простирающю* *роуцъ*», «скрежташе *зоубы дългыи оонъ*» (СДРЯ XI–XIV, III, 123). Пізніше семантика високого зросту з нейтральною або негативною конотацією закріпилася в семантичній структурі укр. *довготелесий* «висока людина», *довготелесість* «длиннотѣлость» (Грінч., I, 402), укр. розм. *довгий* «високий на зріст (про людину)» (СУМ, II, 330), рос. діал. *долга́й* «людина високого зросту або інший предмет», *долгу́нь* «т. с.» (Даль, I, 460), рос. *долговязы́й челове́къ* «довгий, високий і тонкий», *долгорослы́й* «високорослий (про людину, рослину або дерево)» (Даль, I, 461), бр. розм. *доу́гі* «високого зросту (про людину)» (ТСБМ, II, 192).

Як справедливо зазначає І. О. Кюршунова, наповнення денотата і конотата «слід розглядати з урахуванням поділу антропонімічних одиниць на календарні, некалендарні особові імена та прізвиська. Про сформовані денотативний і конотативний компоненти в цих антропонімів можна судити за інформацією, яка супроводжує названу особу в тексті документа, а в некалендарних особових іменах і прізвиських ці компоненти зумовлені ще й лексичним значенням мотивувального апелятива»⁷. Будучи використаним у функції прізвиська, якісний прикметник *дългыи* не тільки позначає певну ознаку, а й містить алюзію на предмети, для яких ця ознака є домінантною, імпліцитно репрезентує зіставлення, незавершену формулу «довгий, як...». Невідомо, що саме виступає неексплікованим денотатом порівняння (предмет побуту, знаряддя праці тощо), але в будь-якому випадку цей денотат не передбачає позитивної оцінки.

Добрыня скоріше за все був худорлявим та високим на зріст. Акцентування на певній особливості зовнішності маркує відхилення від норми, надає нейтральному означенню *дългыи* емоційно-оцінної конотації. Використання іменування *Долгыи* щодо представника боярської знаті відбиває неповаж-

⁷ Кюршунова И. А. К вопросу о семантике антропонимов (на материале памятников письменности Карелии XV–XVII веков) // Учен. зап. Петрозавод. гос. ун-та. — 2016. — № 7-1 (160). — С. 65.

ливе ставлення до цієї особи в княжому середовищі, переводить оцінку з площини фізичних характеристик у площину соціально-етичну. Приймаючи думку, що внутрішня форма іменування *Долгыи* пов'язана із семантикою «протяжність у просторі» кореня *-дълг-*, яка на середину XII ст. ще не набула широкого розвитку, можна припустити, що в цей період прізвисько *Долгыи* мало сприйматися як емоційно-живе, виразне, індивідуальне. Уведення в оповідь про події 1177 р. неофіційного антропоніма *Долгыи* виконує потрібну функцію: з одного боку, виступає ідентифікатором, однозначним десигнатором, з другого — відбиває ставлення до боярина в боярському та княжому середовищі, з третього — ставлення літописця до даної особи.

Другий у списку — *Иванко Степановичь (Степанковичь)*: «И Добрыню Долгаго ту убиша, и *Иванка Степанович(а)*» (*1177, ЛР, арк. 223), «Добрыню Долгаго ту оубиша. и *Иванка Степанковича*» (*1177, ЛС-1, арк. 129). Демінутив *Иванко* засвідчений у використанні щодо вісьмох осіб — новгородського посадника («посадника *Иванка*» — *1222, ЛСа-1, арк. 228 зв.), київського воєводи («*Иванка Захарьича*» — *1106, ПВЛ-1, арк. 94 зв.; «*Иванка Захарьича*» — *1106, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 96 зв.; «*Иванка Захарьча*» — *1106, ЛР, арк. 152 зв.), тисяцького кн. Вячеслава («и *Иванко Вячеславль*» — *1127, ЛС-1, арк. 99; «и *Иванко Вячеславль*» — *1127, ЛР, арк. 162), смоленського боярина («*Ивана (вар. Х. П.: Иванка) Ручечника*» — *1159, ЛК, ЛИ-3, арк. 180), київського боярина («и *Иванка Творимирича*» — *1171, ЛК, ЛИ-3, арк. 194 зв.), галицького боярина («и *Станиславичь Иванко*» — *1209, ЛК, ЛИ-3, арк. 248 зв.), посадника кн. Ростислава («*Иванкови Фроловичю. посаднику своему*» — *1168, ЛК, ЛИ-3, арк. 189 в.), сина кн. Юрія Долгорукого («*Иванкови Гюргеви(ч)(ю)*» — *1146, ЛК, ЛИ-3, арк. 123 зв.). Компонент *Степановичь* також містить інформацію про соціальний статус особи. На відміну від форми *Стефанъ*, яка репрезентує імена королівських осіб та церковних ієрархів — візантійського імператора (*Стефанъ*), угорського короля (*Стефанъ I*), володимиро-волинського єпископа (*Стефанъ*) (ЛЛ-1, с. 554), форма *Степанъ* ужита щодо бояр — галицького боярина («*Степанъ*» — *1132, ЛК, ЛИ-3, арк. 260 зв.), володимиро-волинського боярина («*Степана Медоушника*» — *1262, ЛК, ЛИ-3, арк. 285), київського боярина («*Степена (у рукопису. так. — Г. М.)*» — *1162, ЛК, ЛИ-3, арк. 185), воєводи кн. Всеволода Георгійовича («воеводу своего *Степана*» — *1208, ЛР, арк. 537 зв.). Тексти показують, що в XII–XIII ст. демінутив *Иванко* та ім'я *Степанъ* були популярними в боярському середовищі і майже не траплялися серед княжої знаті. Форми *Иванко* та *Степановичь* актуалізують денотативні ознаки 'боярин', 'посадник', 'тисяцький', 'воєвода'.

Демінутиви здатні не тільки виражати найтонші відтінки значення, а й змінювати своє конотативне забарвлення в різних просторових і часових координатах. У XI–XIII ст. зменшувальні імена передбачали амбівалентну оцінку, залежно від ситуації відбивали приязне або, навпаки, неприязне ставлення до особи; «у Князів і бояр залишалися іноді зменшувальні імена: Василько, Володимерко. Зменшувальні уживалися і в бранному значенні»⁸. Хоча зменшувальна форма особового імені і не є прізвиськом, але в структурі свого значення вона містить конотативні семи, а тому може кваліфікуватися як різновид неофіційного іменування. Ім'я *Иванко Степанковичь* складаєть-

⁸ *Погодин М. П.* Исследования, замечания и лекции о русской истории.— М., 1856.— Т. 7.— С. 447.

ся з двох демінутивів, у яких збіг конотативних компонентів посилює мотив іменування. Прийом подвоєння дає змогу літописцеві імпліцитно вказати на те, що в княжому середовищі *Іванко* мав таку саму репутацію, що і його батько *Степань*. І справді, батько Іванка Степановича — киянин *Степаньць* (*Степань*) мав неприявні стосунки з Андрієм Боголюбським (сином Юрія Долгорукого). Під *1174 р. хроніст уводить у текст оповіді слова Андрія Боголюбського, який звинувачував кількох осіб у смерті свого брата Гліба: «выдаите ми *Григора. Хотовича. и Степаньца и Олексу С(вя)тословца. ако тѣ суть оуморилѣ брата моего Глѣба. а то суть ворозѣ всимѣ намѣ*» (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 202). Серед них фігурує і *Степанець*. На кровні зв'язки боярина, якого звали *Степанець*, та Іванка Степановича вказували М. П. Погосін⁹ та О. С. Уваров; О. С. Уваров, коментуючи слова літописця, відзначав, що в смерті брата кн. Андрій звинувачував батька Іванка Степановича — *Степаньца*: «Іванко Степановичъ з'являється серед ворогів Всеволода Юрійовича, а *батько його* (курсив наш. — Г. М.), що втік до Ростиславичів, уже був звинувачений Андрієм Боголюбським»¹⁰. Подвійне використання в одному імені (*Іванко Степанковичъ*) двох демінутивів, утворених за допомогою одного афікса, інтенсифікує емоційно-оцінний компонент значення, посилює зміст позалінгвальних конотацій, які відбивають ставлення до названого боярина в боярських і княжих колах, містить алюзію на його взаємовідносини з владою.

У концептуалізації образів бояр не останню роль відіграють означення-епітети *зльи* і *злодѣйнии*, ужиті хоча й не безпосередньо поряд з їхніми іменами, проте в подальшому узагальненні: «слушает Добрыни Долгаго, Матѣя Шибутович(а) и иных злых ч(е)л(овѣ)къ» (*1177, ЛР, арк. 222 зв.), «Добрыны Долгаго. Матѣя Шибутовича. и иных(х) злы(х) ч(е)л(о)в(ѣ)къ» (*1177, ЛС-1, арк. 129), «Добрыни Долгаго, и Матѣя Бутова и иныхъ злодѣйныхъ человекъ Ростовцевъ <...> и Іванка Степанова» (*1177, ЛНик-1, X, 3). Непрямої характеристики цілком достатньо, оскільки і прізвиська *Долгыи* і *Шибутовичъ*, і демінутив *Іванко* уже самі по собі містять негативні конотації морального плану та виконують оцінну функцію.

Третій боярин, який разом з Добринею Долгим та Іванком Степановичем виступив проти родини Андрія Боголюбського, виступає в літописних списках і наукових розвідках під іменами *Матѣи Шибутовичъ*, *Матвѣи Шибутовичъ*, *Матѣи Шибутовъ*, *Матѣяша Бутовичъ*, *Матѣи Бутовъ*. Розглянемо варіанти *Матѣи*, *Матвѣи*, *Матѣи*, *Матѣяша*. У Радзивіллівському і Суздальському літописах знаходимо антропонім *Матѣи Шибутовичъ*: «слушает <...> *Матѣя Шибутович(а)*» (*1177, ЛР, арк. 222 зв.), «слушашеть <...> *Матѣя Шибутовича*» (*1177, ЛС-1, арк. 129). У літописах засвідчені дві форми — *Матфѣи* і *Матѣи*. Ім'я *Матѣи* належало євангелісту (ЛЛ-1, с. 550), митрополиту адріанопольському (там же), митрополиту київському (там же), ченцю Києво-Печерського монастиря (ЛЛ-1, с. 550; *1074, ЛР, арк. 110; *1074, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 70). На відміну від імені *Матфѣи*, яке мали поважні церковні особи, ім'я *Матѣи* належало двом воєводам і особі незначного роду: перший — воєвода великого польського князя Лєстька Казимирича Краківського (*1285, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 297), другий — відомий

⁹ Там же.— С. 99, 117.

¹⁰ Уваров А. С. Две битвы 1177 и 1216 годов по летописям и по археологическим изысканиям.— М., 1879.— С. 5.

нам воєвода *Матѣи Шибутовичь*, третій — галичанин (*1205, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 246 зв.). Форма *Матѣи* містить етнокультурні денотативні ознаки ‘особа з галицьких, волинських земель або Польщі’, ‘служила людина (воєвода, боярин)’.

М. П. Погодін передає ім’я *Матей Шибутович* у видозміненому варіанті — *Матьяша Бутовичь*: «Ми пересвідчуємося у величезній кількості іноплеменників, які приходили служити нашим Князям і посідали в них вищі посади: про одних це сказано саме в літописах; про інших можемо здогадуватися за іменами <...> 1177. *Матьяша Бутовичь*, вірогідно, *Полякъ*, у службі Мстислава Ростиславича, проти В. К. Всеволода Юрійовича»¹¹. Під час дослідження історії ростовського боярства кінця XII ст. А. В. Кузьмін, який, очевидно, орієнтувався на М. П. Погодіна, також уживає антропонім *Матьяш Бутовичь*: «У битві опинилися Добрыня Долгий, Иванко Степанович і *Матьяш Бутович*»¹². Назвавши (з невідомих причин) Матея Шибутовича на польський манер — *Матьяша Бутовичь*, М. П. Погодін уже на основі польського варіанта імені висловлює припущення про польське походження боярина. Зроблена заміна призвела до плутанини, і в результаті О. С. Уваров, роблячи висновки, виходить з міркувань, що під іменем *Матьяша Бутовичь* М. П. Погодін має на увазі не *Матея Шибутовича*, а якусь іншу особу: «Про Бутовича М. П. Погодін думає, що він був поляк <...>; до такої самої народності вірогідно належав і ростовський боярин *Матвѣй Шибутовичь*»¹³. Припущення М. П. Погодіна про польське коріння Матея Шибутовича послужило основою для появи подальших роздумів про предків боярина. М. Б. Свердлов, описуючи генеалогію боярських сімейств XI–XIII ст., констатує, що батько Матея Шибутовича був зі Східної Європи і також жив на Русі: «На те, що не тільки молодша, а й старша дружина в XI–XIII ст. були відкритими соціальними групами, в які входили представники різних народів Східної Європи, указують імена <...> бояр і княжих мужів, причому деякі з них жили на Русі в другому поколінні (Іванко Захар’їч Козарин, Матвей Шибутович, Юрій Толигнієвич)»¹⁴. Можливо, М. Б. Свердлов і мав певні підстави для таких тверджень, проте з найдавніших літописів та писемних пам’яток наступних періодів нічого не відомо про предків *Матея Шибутовича*.

Реконструкція внутрішньої форми антропоніма *Шибутовичь*, сподіваємося, дасть змогу окреслити місце його виникнення. В основі пропріального імені *Шибутовичь* лежить корінь, який зводиться до псл. *šibati «ударяти; кидати» (ЕСУМ, VI, 412), що сягає індоєвропейського кореня із семантикою «удар, кидання, швидкість» (Ф., IV, 435). Ця семантика простежується в усьому слов’янському ареалі: ст.-сл. *шибати* «бити, бити батоном, хльоскати» (СтСл-94, 790), болг. *шѣбам* «б’ю, хльоскаю, стібаю (батоном, палицею)», схв. *шѣбати* «бити різками; хльоскати», слн. *šibati* — «бити різкою», ч. *šibati* «хльоскати, стібати», слц. *šibat’* «хльоскати, стібати» (ЕСУМ, VI, 412), п. *szyb* «зі свистом летить по повітрю», *szybem* «стрілою» (Ф., IV, 435), п. *szybciej* «швидше», *szybki* «швидкий», *szybkość* «швидкість» (БПРС,

¹¹ Погодин М. П. Знач. праця.— С. 124–125, 117.

¹² Кузьмин А. В. На пути в Москву : Очерки генеалогии военно-служилой знати Северо-Восточной Руси в XIII — середине XV в.— М., 2014.— Т. 1.— С. 199.

¹³ Уваров А. С. Знач. праця.— С. 5.

¹⁴ Свердлов М. Б. Генеалогия в изучении класса феодалов на Руси XI—XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины.— Ленинград, 1979.— Т. 11.— С. 232–233.

П., 422), п. *szybać* «бити, вдаряти» (ЕСУМ, VI, 412), нлуж. *šyba* «різка» (Ф., IV, 435), укр. *шибати* «ударяти, кидати» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибать* «кидати, метати, жбурляти» (Даль, IV, 632), бр. *шыбáць* «кидати» (РБСл., III, 748).

Звернімо увагу на те, що в польській мові XII ст., тобто на час написання літописної статті *1177 р., деривати псл. *šibati майже не представлені; перше вживання стп. *szybki* «швидкість» датоване 1610 р. (Brückner, 559). Натомість у східнослов'янських пам'ятках континуанти праслов'янського кореня трапляються з XI ст.: друс. *шибати* «гриміти (про грім)» (*1024), «ударяти» (*1169, *1283, *1382), *шибениє* «грім, громовий удар» (*1150), *шибити* «вразити» (XI ст.), «почати бити» (*1071), «вдарити» (*1187), *шибеньи* «шалений» (XI ст.), *шибало* «бич» (XIV ст.), *шибаниє* «грім» (XIV ст.) (Срезн., стлб. 1592). Семи 'сильний', 'несподіваний', 'небезпечний', 'різкий', 'гучний', 'безумний' створюють навколо кореня -шиб- цілісне за структурою асоціативне поле.

Згодом східнослов'янські деривати праслов'янського кореня розширили первиннісне значення в напрямках, пов'язаних з розвитком семантики кидання, удару, швидкості, нерівного. Семантика кидання знаходить відбиття в укр. *шибоніти* «із силою кинути», *шибнём* «з розмаху», *шибатися* «метатися, кидатися» (Грінч., IV, 494), укр. *шибак* «шуліка; назва мотивується способом полювання шуліки (кидається на здобич з висоти)», *шибати* «кидати; кидатися, метатися», *шибать* «кидати, підкидати» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибать* «кидати, метати, жбурляти» (Даль, IV, 632), бр. *шыбáць* «кидати, жбурляти» (ТСБМ, V, кн. 2, 426). Семантика удару реалізована в укр. *шибати* «кидати, ударяти», *шибоніти* «ударити» (Грінч., IV, 494), укр. *шибеніти* «штрикнути» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибакъ* «буян, драчун», *шибай* «т. с.», *шибáйла* «т. с.» (Даль, IV, 632), бр. *шибану́тъ* «стукнути» (РБСл., III, 748). Семантика швидкості простежується в укр. *шибиткуватий* «пустотливий, швидкий, рухливий», *шибкій* «стрімкий, швидкий, поривчастий», *ші́тко* «стрімко, швидко, поривчасто» (Грінч., IV, 494), укр. *шибка́й* «швидкий, рвучкий» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибкій* «швидкий, прудкий; жвавий, моторний; квапливий» (Даль, IV, 632), бр. *шыбáць* «швидко, з великою силою злітати вгору», «швидко рухатися, йти, їхати тощо», «дуже швидко рости» (ТСБМ, V, кн. 2, 426), бр. *шыбкі* «швидкий» (там же). Семантика нерівного зберігається в рос. *шибелістая* «дорога грудкувата, вибоїста», *шибелеватая* «т. с.» (Даль, IV, 632), а також укр. *шибатися* «метатися, кидатися» (Грінч., IV, 494). Розвиток культурної семантики відбувся в напрямку негативної соціально-етичної оцінки: укр. *шибайголова* «шибайголова» (Грінч., IV, 493), укр. *пришиба* «дурило», *пришибений* «дурний; недоумкуватий», *пришибенний* «гульвіса» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибакъ* «злодій, перекупщик, баришник, кулак», *шибакъ* «буян, драчун», *шибай* «т. с.», *шибáйла* «т. с.» (Даль, IV, 632), влуж. *šibali* «жвавий, шахраюватий» (Ф., IV, 435).

В. М. Телія відзначає: «Виходячи при дослідженні конотації з гіпотези про те, що вона є свого роду оцінною структурою, не можна не враховувати і того факту, що емотивно-оцінне ставлення детерміноване світоглядом народу <...> а також універсальністю оцінного судження, яке зобов'язує "дотримуватися" зіставлення цінності об'єкта з певними стереотипами або стандартами за певною шкалою, яка відбиває суспільно усталені норми уявлення про добре чи погане, або про те, що виявляється понад норму або

нижче за норму»¹⁵. Розвиваючи культурну семантику, акціональні ознаки 'швидкий' та 'нерівний', ознака форми 'нерівний', ад'єктивна ознака 'сильний' експлікуються в антропонімі *Шибутовичь*. Поле семантичних асоціацій українських і російських дериватів псл. *šib- забезпечує зв'язок семантики кидання, удару, швидкості, нерівного з категорією етичної антинорми. Подібні семантичні відношення спостерігаються в лексиці, у вторинних семіотичних системах та культурній практиці мов європейського ареалу, де, як виявила Й. Лейвен-Турновцева, категорії «криве», «крутіння», «рух» визначають зміст концепту *антинорма*, представленого лексемами з етичними значеннями «кривда», «гріх», «крадіжка», «зло» тощо¹⁶.

Наведені дані ставлять під сумнів виникнення на польських землях XII ст., тобто за життя Матея Шибутовича, неофіційного іменування з коренем -šib-. Водночас східнослов'янські деривати праслов'янського кореня вже розвинули в XI–XII ст. мережу таких взаємопов'язаних значень, які дали поштовх для розвитку культурної семантики у векторі негативної моральної оцінки особи. Організоване навколо інформаційного центру «удар, кидання, швидкість», поле семантичних асоціацій створює образ, у якому негативні конотації домінують над позитивними. Антропонім *Шибутовичь* містить оцінку особи за моральними якостями, маркує певний характер; у XII ст. в Київській Русі таке неофіційне ім'я могли дати енергійній, неспокійній людині, схильній застосовувати силу для досягнення своєї мети.

Конотації у структурі значення неофіційного антропоніма уточнюють семантику інтенціонала, виводять оцінний компонент на перший план, перетворюючи ім'я на десигнатор, прив'язаний до одиничного об'єкта — конкретної особи. Т. О. Ненашева виділяє фонові, стилістичні, аксіологічні конотації, притаманні прізвиськовим антропонімам: «Фонові конотації базуються на соціокультурних відомостях <...> Стилiстичні конотації ґрунтуються на використанні мовних одиниць, що належать різним субмовам і надають прізвиськовому антропоніму специфічного забарвлення, використанні стилістичних прийомів, типових для певних функціональних стилів тощо. Аксіологічні конотації виражають ставлення комунікантів до об'єкта номінації»¹⁷. Неофіційне іменування *Шибутовичь* є імітацією компонента «по батькові», в якому негативна конотація кореня суміщається з позитивною конотацією суфікса **-ович-**. Семантика суфікса **-ович-** є одним з тих «аксіологічних відтінків значення, які відбивають стереотипне оцінне ставлення суспільства до загальновідомої особи»¹⁸. М. Л. Худаш, досліджуючи специфіку ідентифікації особи в українському середовищі до запровадження кодифікованого права, зазначає, що в середні віки «назви по батькові на **-ич**, **-ович**, **-евич** регламентувались великими князями та царями і служили своєрідним кастовим атрибутом княжих і боярських родів»¹⁹.

¹⁵ Теля В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц.— М., 1986.— С. 39.

¹⁶ Лейвен-Турновцева Й. ван. Панстратические и пантопические аспекты семантизации отклонений от нормы в стандарте и нон-стандарте европейских языков // Логический анализ языка : Языки этики.— М., 2000.— С. 134–148.

¹⁷ Ненашева Т. А. Коннотативная семантика референтно однозначного имени.— Н. Новгород, 2012.— С. 91.

¹⁸ Там же.— С. 47.

¹⁹ Худаш М. Л. З історії української антропонімії.— К., 1977.— С. 132.

У Показчиках імен до Радзивіллівського і Лаврентіївського літописів Добриня Долгий, Матей Шибутович та Іванко Степанович позначені як суздальські бояри (ЛР, с. 168–169; ЛЛ-1, с. 546, 548, 550). Однак текст Никонівського літопису вказує на те, що це були бояри ростовські: «слушая Добрыни Долгаго, и Матеѣа Бутова и иныхъ злодѣйныхъ человѣкъ *Ростовцевъ* <...> и побѣди князя Мстислава Ростиславича и воинство его *Ростовцевъ*» (*1177, ЛНик-1, X, 3). Саме в Ростові Мстислав Ростиславич знаходить підтримку; рятуючись від Всеволода, він тікає до Ростова («бѣжа къ Ростову» — там же). «Добрыня Долгий, — підкреслює О. С. Уваров, — <...> належав до Ростовських бояр <...> і Ростовський боярин Матвѣй Шибутовичъ»²⁰. Говорячи про боярство Ростовського князівства другої половини XII ст., А. В. Кузьмін називає насамперед Добриню Долгого, Іванка Степанковича і Матея Шибутовича²¹. У XII ст. в Ростово-Суздальській землі політичну активність виявляли і бояри, і міські общини²². Як вважає П. В. Лукін, у статтях 1176 р. та 1177 р. Лаврентіївського літопису «“ростовці” послідовно відокремлюються від бояр, також ростовських. Інакше кажучи, проти володимирців та Юрійовичів, яких вони підтримували, бореться не тільки ростовська знать, а й ростовські містяни. При цьому, звичайно, очолюють останніх бояри, про що свідчить, зокрема, згадування лідерів “ростовців” Матея Шибутовича й Добрині Долгого — явно осіб боярського статусу»²³. Збірне ім'я «ростовці» починає персоніфікуватися в другій половині XII ст., і ця персоніфікація виникає «лише в зв'язку з політичною кризою. Вона охопила Ростово-Суздальську землю в 70-ті рр. XII ст.»²⁴. А. В. Кузьмін поділяє думку Б. М. Флорі про те, що в цей час «ростовці» мають всю силу в Ростовській землі і що головною діючою групою осіб, які протистояли княжій владі, стають бояри, що «пов'язані не тільки з Ростовом, вони об'єднують у своїх рядах, очолюють усю дружинну організацію Ростовської землі»²⁵. Літописний текст і матеріали історичних розвідок вказують на те, що у змісті аналізованих антропонімів актуалізується денотативний компонент 'ростовський боярин'.

Бояринь, большии бояринь, великыи бояринь, добрыи бояринь, лоучии бояринь, молодыи бояринь, меньшии бояринь, мирьскыи бояринь, свѣтьлыи бояринь, старыи бояринь — соціальні терміни, які визначали стратифікацію боярства XI–XIII ст. Якими саме боярами були Добриня Долгий, Матей Шибутович та Іванко Степанович, літописець не уточнює, однак їхні вчинки частково проливають світло на це питання. Порушуючи закони феодальної ієрархії, Добриня Долгий, Матей Шибутович та Іванко Степанович плели інтриги проти клану Юрія Долгорукого, зокрема проти його синів (Михайла і Всеволода) та онука (Мстислава Ростиславича). Не минуло

²⁰ Уваров А. С. Знач. праця.— С. 5.

²¹ Кузьмин А. В. Боярство Ростовской земли конца XII — начала XV века.— <http://rostmuseum.ru/publication/historyCulture>.

²² На думку Ю. О. Лимонова, «літописець чудово розрізняє бояр і міське самоврядування — віче Ростова <...> бояри і місто Ростов (точніше, ростовські містяни) та його орган управління — не тотожні політичні сили» (Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь : очерки социально-политической истории.— Ленинград, 1987.— С. 129–130).

²³ Горский А. А., Кучкин В. А. и др. Древняя Русь : очерки политического и социального строя.— М., 2008.— С. 125–126.

²⁴ Кузьмин А. В. На пути в Москву...— С. 198.

²⁵ Там же.

й дев'яти днів після смерті кн. Михайла (Михалка) — сина Юрія Долгорукого та онука Володимира Мономаха («Михалку оумершу еще деватаго д(ь) не нѣтуть» — *1177, ЛС-1, арк. 129), як бояри привели з Новгорода його племінника — кн. Мстислава Ростиславича, маючи на меті віддати йому стіл («рекуще [смѣ] поиди кнаже к на(м). Михалка Б(ог)ъ поаль <...> а мы хоче(м) тебѣ» — там же, арк. 128 зв.). І хоча Всеволод Юрійович, який був першим претендентом на князівство, запропонував мирно розв'язати конфлікт, Мстислав виступив проти нього — свого дядька, послушавши Добриню, Іванка і Матея: «Мстисл(а)в же не послуша рчи Всеволода стрына своєго хотяща єму добра. но слушашеть Добрыны Долгаго. Матѣя Шибутовича» (*1177, ЛС-1, арк. 129). Ініціаторами княжих заколотів були не всі бояри, «пріоритет тут залишався за великим боярством, яке прагнуло, з одного боку, обмежити верховну княжу владу, з другого, — отримати якомога більший доступ до управління землею, добитися від князя фактичного співправління»²⁶. Погляди бояр на структуру державної влади відбилися в літописах: на відміну від літописців-церковників, які обґрунтовували монархічну ідею²⁷, «боярські ідеологи підтримували ідею самостійних, суверенних “отчин”»²⁸. Денотат кожного з трьох імен включає ще одну ознаку — ‘представник великого боярства’; поряд з іменами скоріше за все могли стояти терміни *большии бояринь* або *великыи бояринь*.

Для того, щоб виявити причини коригування імені *Мати Шибутовичь* у писемних джерелах наступних віків, необхідно з'ясувати дії Матея Шибутовича і його однодумців-змовників під час битви, уточнити їхній соціальний статус. 27 червня 1177 р. на Юрійському полі, у верхів'ях р. Липиця, відбулася битва, в якій кн. Всеволод здобув перемогу. Літописи повідомляють, що Мстислав та його близьке оточення врятувалися втечею, а Добрыня Долгий та Иванко Степанович загинули: «И Добрыню Долгаго ту убиша, и Иванка Степанович(а)» (*1177, ЛР, арк. 223), «и Б(ог)ъ поможе Всеволоду Юрьевичю <...> И побѣже Мстиславъ и дружина єго. [и] Добрыню Долгаго ту оубиша. и Иванка Степанковича» (*1177, ЛС-1, арк. 129). І хоча про долю Матея Шибутовича хроністи умовчують, дані археологічних розкопок дали змогу О. С. Уварову припустити, що Матей Шибутович теж загинув у липицькій битві: «Самий центр позначеного нами поля битви <...> зайнятий був групою курганів <...> четвертий курган виявився загальним похованням, у яке зарили вбитих після битви <...> відрито 29 остовів. Три з них лежали окремо в трунах <...> Примітно, що 26 остовів були абияк складені в могилі, між тим як для трьох з них зробили виняток, — поклали в труни, склали руки й поставили в напрямку на схід. Ці три труни містили, мабуть, тіла трьох убитих бояр: Добрині Долгаго, Иванка Степановича і Матфея Шибутовича»²⁹.

Яку саме — «молодшу» чи «старійшу» — дружину представляли *Матѣ Шибутовичь*, *Добрыня Долгыи*, *Иванко Степановичь*, у літописах прямо не

²⁶ Толочко П. П. О «крамоле безбожных бояр галичских» // Толочко П. П. Київ і Русь : Вибр. твори 1998–2008 рр.— К., 2008.— С. 344.

²⁷ Рыбаков Б. А. Политические идеи русских летописцев XII в. // Польша и Русь : Черты общности и своеобразия в ис. развитии Руси и Польши XII–XIV вв.— М., 1974.— С. 21.

²⁸ Там же.— С. 20.

²⁹ Уваров А. С. Зазнач. праця.— С. 4–5.

казано. Звернімося до подій, що передували липицькій битві. Політичну ситуацію на цій території дестабілізувала діяльність Андрія Боголюбського, який перетворив Ростовське і Суздальське князівства на другий політичний центр держави, Володимир-на-Клязьмі підняв над старшими містами Ростовом і Суздалем, упродовж десятиліть жорстоко конфліктував із власними боярами. 1174–1175 рр. позначилися численними заколотами в селах і містах, «але дуже скоро феодалний прошарок населення Володимиро-Суздальської землі почав уживати всіх заходів для придушення повстання й стабілізації обстановки. Адже обурення й “заколот” проти князя та його адміністрації призводили до повстання проти всіх феодалів <...> У “порядку” були зацікавлені всі феодали Володимиро-Суздальської землі, і особливо бояри»³⁰. На з'їзді, зібраному для обрання нового князя, відбувся розкол: «молодша» дружина та віче Володимира стали на бік синів Юрія Долгорукого — Михаїла і Всеволода, тоді як «старша» дружина, великі ростовські, суздальські бояри і віче Ростова і Суздаля надавали перевагу молодим Ростиславичам, синам старшого сина Юрія Долгорукого — Ростислава»³¹. Якщо взяти до уваги, що Іванко Степанович був серед ворогів кн. Всеволода, а його батько шукав захисту в Ростиславичів, то стає очевидним, що *Іванко Степановичь, Добрыня Долгыи і Матѣи Шибутовичь* представляли саме «старійшу», а не «молодшу» дружину. До денотативних ознак кожного з імен можна додати ‘член «старійшої» дружини’, ‘той, хто виступав на боці сина Юрія Долгорукого — Ростислава’, ‘член «старійшої» дружини Мстислава Ростиславича’.

Ми вже знаємо, що всіх трьох бояр убили під час липицької битви, але в літописних джерелах не уточнено, чи боролися вони як воїни зі зброєю в руках. Відповідь на це може підказати археологічний опис, у якому зазначено, що «у них на головах траплялися залишки золотого позументу, вірогідно від обшивки боярських шапок або мурмолок»³². Ховати загиблих мав переможець; «поле битви залишилося за Всеволодом, а тому Володимирці його попіклувалися про захоронення вбитих»³³. Ховали поспішно, щоб встигнути до заходу сонця, як того вимагали правила³⁴. Це означає, що бояр поховали в тому одязі, в якому знайшли на полі битви, тобто в багатому боярському вбранні, а не у воїнських обладунках. Звідси випливає, що *Матѣи Шибутовичь, Добрыня Долгыи, Іванко Степановичь* не брали безпосередньої участі в битві, а спостерігали за її ходом з якоїсь позиції, наприклад, з княжого шатра. Стає зрозумілим, чому всі троє загинули: через ошатне вбрання вони стали легкою здобиччю, не могли ані чинити опір озброєним воїнам, ані рятуватися втечею, як це зробив Мстислав. Упевненість бояр у перемозі говорить про те, що вони втратили пильність і володіння ситуацією, яка, до речі, стрімко змінювалася.

На користь припущення про те, що порівняно з іншими членами дружини названі бояри мали особливий статус, носили найдорожчий одяг, свідчать виявлені в кургані елементи одягу: крім залишків золотого позументу, який прикрашав шапку, «біля шиї знайдено золочені гудзики [усього п'ять],

³⁰ Лимонов Ю. А. Знач. праця.— С. 101.

³¹ Там же.— С. 102.

³² Уваров А. С. Знач. праця.— С. 4.

³³ Там же.

³⁴ Там же.

які, вірогідно, по два були пришиті до коміра сорочки»³⁵. У 70-ті рр. XII ст. княжа дружина була неоднорідною; «дружина, — зауважує М. Ф. Котляр, — з середини XII ст. перестає бути єдиним владним шаром, до нього відтоді входить лише її горішній прошарок. А зародження протягом другої половини XI — XII ст. індивідуального феодалного землеволодіння висунуло на перший план іншу соціальну верству: земельну аристократію»³⁶. Відзначаючи, що в другій половині XII ст. бояри «мали можливість розвивати в себе неземлеробні галузі сільського господарства, особливо скотарство», І. Я. Фроянов робить суттєве уточнення стосовно того, що скотарством займалися саме найзаможніші бояри, зокрема ростовські³⁷, і на підтвердження наводить свідчення літописця про те, що після битви Всеволод «села болдзьскаа взяша. и кони. и скоть» (*1177, ЛС-1, арк. 129). Більше того, літописець двічі повторює, що переможці конфіскували коней та інший скот: «Володимерци и дружина <...> и скоть погнаша и кони» (там же). Вважаємо, що *Матѣи Шибутовичь, Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь* належали саме до тих найзаможніших бояр, які розвивали скотарство. Сигніфікат їхніх імен включає такі денотативні ознаки, як 'представник верхівки «старійшої» дружини', 'представник земельної аристократії', 'феодал, який займається скотарством'.

Літопис — документ необмеженого терміну зберігання, документ епохи, доступ до якого мали насамперед представники правлячих кіл. Безперечно, «літописці, котрі фіксували певні княжі вчинки та надавали характеристики-портрети князям, зверталися до читачів, розраховуючи не тільки на розуміння, а й усвідомлюючи значущість цих записів»³⁸. Будь-яке (графічне, морфемне тощо) коригування неофіційного іменування в давньому тексті є глибоко продуманим кроком хроніста і приводить до переорієнтації конотації, перегрупування семного складу та емоційно-оцінного зсуву в рецепції імені.

У списках XV ст. іменування *Шибутовичь* переправлене на *Шибутовъ*, ім'я *Матѣи* — на *Матѣи*. Форма *Шибутовъ* з'являється в Літописці Переяславля Суздальського другої половини XV ст. («Матѣя Шибутович(а) (вар. П.: *Шибутова*) и иных» — *1177, ЛР, арк. 222 зв.), форма *Матѣи* наявна в Московсько-Академічному списку XV ст. («Матѣя (вар. А.: *Матѣя*) Шибутович(а)» — там же) та рукописі Московської Духовної Академії XV ст. («Матѣя (вар. А.: *Матѣя*) Шибутовича» — *1177, ЛС-1, арк. 129). У літописному тексті першої половини XVI ст. знаходимо форми *Бутовъ* і *Матѣи*: «*Матѣя Бутова* и иных» (*1177, ЛНик-1, X, 3). Така трансформація імен не може бути безпричинною.

Найвірогідніше, зі смертю Матея Шибутовича його рід не закінчився, але колишньої могутності вже не мав. А. В. Кузьмін, дослідивши генеалогію військово-служилої знаті Північно-Східної Русі в XIII — середині XV ст., дійшов висновку про те, що «сім'ї бунтівних ростовських і суздальських бояр, як показують події першої третини XIII ст., не були вигнані за межі Північ-

³⁵ Там же.

³⁶ Котляр М. Ф. Княжа служба в Київській Русі.— К., 2009.— С. 85.

³⁷ Фроянов И. Я. Киевская Русь : очерки социально-экономической истории.— Ленинград, 1974.— С. 69.

³⁸ Целік Т. В. Особистісне начало у філософській культурі Київської Русі.— К., 2005.— С. 278.

но-Східної Русі. Можливо, це вказує на силу й могутність місцевої знаті, з якою її переможець князь Всеволод III Велике Гніздо все одно був змушений рахуватися. Однак для ростовців шлях до числа великокняжих бояр і слуг, очевидно, на певний час був закритий або сильно обмежений. Джерела цього часу практично не персоніфікують ростовських бояр. Проте ця частина знаті Північно-Східної Русі, зберігаючи колишні політичні амбіції, змогла благополучно влаштуватися при дворі великого князя Костянтина Всеволодовича († 1218) та його синів»³⁹. У XV–XVI ст. пам'ять про змови ростовських бояр проти членів династії Мономаха, і зокрема про дії Матея Шибутовича, була жива, принаймні тому, що давні літописи зберегли не тільки опис інтриг, а й ім'я боярина. Немає сумнівів, що в другій половині XV ст. — першій половині XVI ст. хтось із нащадків роду, до якого належав Матей Шибутович, був впливовою людиною, брав активну участь у політичному житті держави. Гадаємо, коригування імені *Матѣи Шибутовичь* відбулося під тиском нащадків, які не хотіли, щоб їхні імена асоціювалися з іменем боярина-заколотника. Саме в другій половині XV ст. в Літописці Переяславля Суздальського з'явилася усічена форма *Шибутовъ*, а трохи згодом — у першій половині XVI ст. укладач Никонівського літописного зводу митрополит Даниїл Рязанець замінив неофіційне іменування *Шибутовъ* на ще менш схоже на *Шибутовичь*, майже нейтральне *Бутовъ*, розірвавши тим самим асоціативний зв'язок з боярином-підбурювачем та семантичний зв'язок між іменем і коренем *-шиб-*. У першій половині XVI ст. ім'я *Матѣи* переправили на високе *Матѣи*, яке автоматично «піднімало» його власника на вищий щабель, «переносило» до шляхетного класу церковної знаті. Подібні заміни в антропонічних формулах були відомі в Росії у XVIII–XIX ст.: «у XVIII–XIX століттях для позашлюбних дітей російських дворян прізвище нерідко утворювали, відкидаючи перший склад або перші літери (Трубецкой — Бецкой, Потёмкин — Тёмкина, Воронцов — Ранцов, Елагин — Агин, Лопухин — Опухин, Голицын — Де Лицын тощо)»⁴⁰.

Усічені форми *Бутовъ* (у літописній статті першої половини XVI ст.) і *Бутовичь* (у дослідженні М. П. Погодіна), які в своєму складі містять корінь *-шиб-*, що сягає псл. *šibati, не слід ототожнювати з українськими прізвищевими іменуваннями *Бутов* і *Бутович* — похідними від антропоніма *Бут*. «Особове ім'я *Бут* (а також співзвучна з ним прізвищева назва *Бут*), — означає П. П. Чучка, — досить часто вживане в укр. антропонімії XVII ст. <...> Від антропоніма *Бут* утворилися також похідні іменування. Напр., *Бута*, *Бутаиш*, *Бутенко*, *Бутко*, *Бутковський*, *Бутович*, *Бутук* та інші»⁴¹. Єдиної версії щодо внутрішньої форми імені *Бут* немає; існують припущення (і про них говорить П. П. Чучка) про те, що антропонім *Бут* з'явився внаслідок видозміни певного імені (*Butъmirъ, *Будимиръ*, *Bohut*, *Буда*, *Butha*), утворився від апелятива *бут* «чобіт» або «молода зелена цибуля», зводиться до друс. *-бут-*, має давньогрецькі витоки (В. П. Шульгач, В. О. Горпинич, Ян Свобода, Т. Скуліна, Ю. К. Редько, Д. Г. Бучко).

Уживання в літописі неофіційного пропріального імені є однією з форм моральної оцінки людини. Замість офіційних імен бояр літописець вико-

³⁹ Кузьмин А. В. На пути в Москву... — С. 199.

⁴⁰ Пчелов Е. В. Монархи России. — М., 2004. — С. 137.

⁴¹ Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців : Історико-етимолог. словник. — Ужгород, 2011. — С. 91.

ристовує їхні неофіційні іменування — промовисті імена, які містять оцінний складник, конотацію морально-етичного ряду, і тим самим навічно закарбовує в хроніці — офіційному документі епохи — ту моральну характеристику, яка вирізняла конкретну людину з-поміж інших. Цей морально-етичний складник визначає референтність неофіційного антропоніма, його зв'язок з історичною особою. Виникнення неофіційного антропоніма пов'язане з інтенціями автора, який узгоджує моральну оцінку з етичними принципами; оцінка зумовлена не стільки наявною, актуальною ситуацією, разовим учинком, скільки ситуацією-повторенням. Не обмежуючись інформаційною довідкою про події, літописець наповнює текст перехресними оцінками, поєднує об'єктивний і суб'єктивний рецептивні плани, передбачає пролонговану в часі рецепцію сучасників і нащадків.

Отже, антропоніми *Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матѣи Шибутовичь* містяться під *1177 р. у Радзивіллівському літописі та Суздальському літописі за Лаврентіївським списком. Порядок слідування імен у тексті (*Добрыня Долгыи — Иванко Степановичь — Матѣи Шибутовичь*), насамперед препозиційне розташування імені *Добрыня Долгыи*, зумовлені соціальним статусом названих осіб. Форма *Добрыня* актуалізує етнокультурні денотативні ознаки 'особа знатного роду', 'особа з новгородських, ростовських або суздальських земель', 'скоріше за все не князь', форми *Иванко* та *Степановичь* — ознаки 'боярин', 'посадник', 'тисяцький', 'воевода'. Оцінні портретні характеристики Добрині Долгого, Іванка Степановича та Матея Шибутовича, літописні записи про їхню діяльність, археологічні дані переконливо свідчать про те, що ці особи представляли ростовське (а не суздальське) боярство другої половини XII ст. і не брали безпосередньої участі в липицькій битві 1177 р., а лише спостерігали за її ходом. Сигніфікат кожного з імен містить денотативні ознаки: 'той, хто виступав на боці сина Юрія Долгорукого – Ростислава', 'представник верхівки «старійшої» дружини Мстислава Ростиславича', 'представник земельної аристократії', 'феодал, який займається скотарством'. Будучи введеними в літопис, неофіційні іменування *Долгыи, Иванко Степанковичь, Шибутовичь* виконують потрібну функцію: з одного боку, виступають ідентифікаторами, однозначними десигнаторами, з другого — відбивають ставлення до названих осіб у боярському та княжому середовищі, з третього — ставлення до них літописця. Неофіційні антропоніми *Долгыи* і *Шибутовичь* у другій половині XII ст. мали живу внутрішню форму. Мотиви, які лежать в основі іменувань, пов'язані з категорією етичної антинорми, переходом оцінки з площини фізичних ознак у площину морально-етичну. З великою часткою вірогідності можна стверджувати, що іменування *Шибутовичь* виникло в східнослов'янському ареалі, а боярин, про якого йдеться, був родом з галицьких земель. Мотив іменування відбивав певний психотип, такі риси характеру, як енергійність, неспокійність, схильність застосовувати силу для досягнення своєї мети. Іменування є імітацією компонента «по батькові», в якому негативна семантика кореня поєднується з позитивною конотацією суфікса **-ович-**, який вказує на належність особи до княжого або боярського роду. У літописних списках XV–XVI ст., а також наукових розвідках вони виступають під такими іменами: *Добрыня Долгыи, Иванко Степанковичь, Матѣи Шибутовъ, Матѣи Шибутовичь, Матѣи Бувовъ, Матѣиша Бувовичь*. Поява в списках XV–XVI ст. форм *Матѣи, Шибутовъ, Бувовъ* сигналізує про те, що в другій половині XV — першій половині XVI ст. були живі і нащадки

роду Матея Шибутовича, і пам'ять про події 1177 р. На наше переконання, у другій половині XV ст. — першій половині XVI ст. серед нащадків роду, до якого належав Матей Шибутович, була впливова людина, яка брала активну участь у політичному житті держави. Вважаємо, що заміна форми *Шибутовичь* на усічені та майже нейтральні *Шибутовъ* (друга половина XV ст.) і *Бутовъ* (перша половина XVI ст.) відбулася під тиском нащадків, які намагалися стерти асоціації свого імені з родом Матея Шибутовича. Коригування в першій половині XVI ст. імені *Матѣи* шляхом виправлення його на *Матѣи* автоматично «піднімало» Шибутовича від класу бояр до церковної знаті.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БПРС	—	<i>Гессен Д., Стыпула Р.</i> Большой польско-русский словарь : В 2 т.— М. ; Варшава, 1988.— Т. 2.— 796 с.
Грінч.	—	Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Д. Грінченка.— К., 1958.— Т. 1.— 494 с.; 1959.— Т. 4.— 563 с.
Даль	—	<i>Даль В.</i> Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т.— М., 1955.— Т. 1.— 699 с.; Т. 4.— 683 с.
ЕСУМ	—	Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 2012.— Т. 6.— 568 с.
ЛГВ, ЛИ-3	—	Летопись Галицко-Волынская // Полное собрание русских летописей.— М., 1998.— Т. 2.— С. 717–938.
ЛИ-3	—	Ипатьевская летопись // Там же.— 648 с.
ЛК, ЛИ-3	—	Летопись Киевская // Там же.— С. 284–711.
ЛЛ-1	—	Лаврентьевская летопись // Там же.— М., 1997.— Т. 1.— 733 с.
ЛНик-1	—	Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // Там же.— М., 2000.— Т. 10.— 248 с.
ЛР	—	Радзивилловская летопись // Там же.— Ленинград, 1989.— Т. 38.— 178 с.
ЛС-1	—	Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Там же.— Т. 1.— С. 289–488.
ЛСа-1	—	Суздальская летопись по Академическому списку сер. XV в. // Там же.— С. 489–540.
ПВЛ, ЛИ-3	—	Повесть временных лет // Там же.— Т. 2.— С. 1—284.
РБСл.	—	Русско-белорусский словарь : В 3 т.— Минск, 2005.— Т. 3.— 800 с.
СДРЯ XI–XIV	—	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т.— М., 1990.— Т. 3.— 511 с.
СБГ	—	Съказание и страсть и похвала святыю мученику Бориса и Глѣба // Памятники литературы Древней Руси.— 1978.— Вып. 1.— С. 278–302.
Срезн.	—	Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / Труд И. И. Срезневского : В 3 т.— СПб., 1903 (дополн. 1912).— Т. 3.— 1684, 272 стлб., 13 с.
СтСл-94	—	Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др.; под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой.— М., 1994.— 842 с.
СУМ	—	Словник української мови : В 11 т.— К., 1971.— Т. 2.— 550 с.
ТСБМ	—	Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т.— Мінск, 1978.— Т. 2.— 768 с.; 1984.— Т. 5. Кн. 2.— 608 с.

- Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 2007.— Т. 4.— 860 с.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Отв. ред. О. Н. Трубачев.— М., 1978.— Т. 5.— 232 с.
- Brückner — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1927.— 805 s.

H. V. MEZHHERINA

**THE 12-th CENTURY UNOFFICIAL ANTHROPONYMS: ДОБРЫНЯ
ДОЛГЫИ, ИВАНКО СТЕПАНОВИЧЬ, МАТЪИ ШИБУТОВИЧЬ**

The article is based on the analysis of Old East Slavic literary monuments of the XI–XIII centuries. The research focuses on the fragment «unofficial anthroponyms» of the early East Slavic world view. It is the first time that the functional-semantic peculiarities of unofficial anthroponyms *Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матъи Шибутовичь* come under scholarly scrutiny. These anthroponymic units are in the Radzivil, the Suzdal', the Nikon chronicles. Linguistic study of unofficial anthroponyms is carried out taking into account extralinguistic factors with the use of data of history and archeology. It is proved that there is a clear pattern in using of these names in the old text. The word-formation features of these anthroponyms indicate that the order of following the names in the chronicle is determined by the social status of the named persons. A component of «significance» in the structure of the lexical meaning of anthroponyms was reconstructed. Connotative and denotative component that are included in the semantic content of unofficial anthroponyms are revealed. The motive for naming (*Долгыи* and *Шибутовичь*) is related to the category of ethical antinorm. Significance of each of the names contains the ethnocultural denotative components that clarify the social status of a person, indicate its religious orientation, territorial affiliation. The author believes that named persons representative the Rostov (but not Suzdal') nobility of the second half of the XII century. As a result of the analysis it is established that these persons did not take direct part in the Lypytska battle in 1177, but only watched the course of the battle. It was shown that the name *Шибутовичь* originated in the East Slavic area, and the boyar is talking about was from the Galician lands. Unofficial anthroponyms *Долгыи* і *Шибутовичь* in the second half of the XII century had a living inner form. Anthroponymic units *Долгыи, Иванко, Степановичь, Шибутовичь* perform a moral evaluation function. The causes of appearance in chronicles of the XV–XVI centuries truncated forms *Шибутовъ, Бутовъ* and the replacement of form *Матъи* on *МатѠи* are revealed.

Keywords: Kyiv Rus', chronicle, unofficial anthroponomy, semantics, *Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матъи Шибутовичь*.